

VZNIK A ROZVOJ ČESKÝCH ZEMĚDĚLSKÝCH DRUŽSTEV DO ROKU 1938

J. Honcová

Praha

Je podána syntéza vývoje českého zemědělského družstevnictví do roku 1938. Autorka se zabývá rozbořem charakteru a činnosti jednotlivých základních forem místních zemědělských družstev, přičemž zdůrazňuje jejich vzájemnou propojenost a vertikální vazby na družstevní svazy, jejichž úloze věnovala rovněž zaslouženou pozornost. Charakterizuje zemědělská výrobní družstva v souvislosti s první pozemkovou reformou a zabývá se úlohou družstevního vzdělávání.

zemědělské družstevnictví; družstva úvěrní, skladištní, zpracovatelská, strojní; družstevní centrály; zemědělská výrobní družstva; družstevní vzdělávání

V této práci bych chtěla oživit představu českého zemědělského družstevnictví, které náleželo v období první republiky k nejvyspělejším v Evropě a vytvořilo družstevní tradice, které dožívají v povědomí dnešních šedesátníků a starších. Sociolog se s nimi setkává zejména při monografickém výzkumu (H o n c o v á 1976).

S nástupem kolektivizace došlo k dokonalému zničení dosavadní družstevní organizace, i když se komunisté snažili vzbudit zdání, že i oni navazují na družstevní tradice tzv. přetvářením družstev strojních a elektrárenských v JZD (Š p i r k 1959).

V současné době upadlo předválečné zemědělské družstevnictví v zapomnutí, dnešní mladá a střední generace má již o něm mizivé znalosti a příslušná odborná literatura je prakticky nedostupná.

České zemědělské družstevnictví vzniklo jako svépomocné hnutí rolníků v druhé polovině 19. století na ochranu a podporu zemědělských zájmů při rozvoji trhu, na podporu rozvoje zemědělského pokroku, zejména mechanizace. Vzniklo v kontextu s celoevropským vývojem a rozvíjelo se paralelně s družstevnictvím ostatních sociálních vrstev - družstevnictvím dělnickým a živnostenským.

Družstevní činnost je tedy sociálním dílem svépomocným a stála v popředí zájmu sociologů. Jako příklad uvádím Gallovy monografie (G a l l a 1937).

Největší brzdou při rozvoji rolnických hospodářství byl nedostatek úvěru. Finanční těžkosti rolníků se prohloubily od propuknutí hospodářské krize v roce 1878 s dlouhodobými důsledky, přičemž záložny mohly krýt pouze

2/5 potřebného úvěru formou hypoték, jinak byli rolníci odkázáni na soukromý úvěr s lichvářskými úroky (K l i n d e r a 1926).

MÍSTNÍ ZEMĚDĚLSKÁ DRUŽSTVA

Tento problém podstatně snížila místní úvěrní družstva. Prvním průkopníkem této družstevní formy byl MUDr. Cyril Kampelík (1861) a záhy po něm Němec Friedrich Wilhelm Reiffeisen, který založil již v roce 1861 první úvěrní družstvo v Heddersdorfu. Kampelíkovy a Reiffeisenovy myšlenky byly však u nás uvedeny v život teprve v letech devadesátých. V Čechách byly v roce 1890 založeny první dvě kampeličky ve Rtni a v Německé Rybné. Jejich rozvoj byl obrovský. K roku 1896 při založení Ústřední jednoty hospodářských družstev (ÚJHD) jich fungovalo 32, v roce 1921 bylo v Československu již 4259 kampeliček a v českých zemích již téměř nebylo obcí, které by stály mimo okruh jejich působnosti. Kampeličky, stejně jako ostatní zemědělská družstva, byly založeny na družstevním zákoně z roku 1873 (H ů l k a 1931).

Kampeličky měly malý obvod působnosti, kterým byla buď jedna obec, nebo několik blízkých obcí. Závodní podíly byly velmi nízké (20 - 50 Kč), uložené vklady byly úročeny. Mezi vkladateli mohli být i nečleni, avšak půjčovalo se pouze členům. Přebytky se ukládaly do rezervních fondů. Kampeličky poskytovaly členům krátkodobé levné úvěry na provoz zemědělských závodů (nejvýše dvouleté), přičemž jim pomáhala místní znalost solventnosti dlužníka. Provozní náklady byly velmi nízké, kromě pokladníka pracovali funkcionáři zdarma. Všichni členové kampeličky ručili svým jménem za její závazky (neomezené ručení).

Od roku 1924 se ustálila dělba úvěrů mezi okresními hospodářskými záložnami a kampeličkami, přičemž záložny poskytovaly úvěr hypotekární. Kampeličky poskytovaly též potřebný úvěr při zakládání dalších místních zemědělských družstev. V počátečním období zprostředkovávaly kampeličky též společný nákup hnojiv, osiv, krmiv a uhlí.

Avšak to byla již pro ně příliš rozsáhlá působnost. A tak se záhy osamostatnila hospodářská družstva skladištní na okresní bázi - postupně od devadesátých let (H ů l k a 1923, O b r t e l 1928) - pro nákup zemědělských potřeb a prodej výrobků z rostlinné výroby. Družstva nakupovala za velkoobchodní ceny s režijní přírážkou a skýtala záruku za kvalitu dodaného zboží (např. průmyslových hnojiv) a tím se stala širitelkou zemědělského pokroku. Družstva zbavila rolníky závislosti na obchodnících s obilím, umožnila vstup na trh jednotně a organizovaně a zajistila spravedlivější zpeněžení zemědělských výrobků.

Skladištní družstva byla vybavena velkými skladištními budovami, opatřenými moderním strojním zařízením na čištění a vážení obilí (O b r t e l 1928). Zisky družstva se používaly k investicím - doplňování strojního zařízení a zakládání vedlejších podniků, zvláště mlýnů a pekáren.

Mnohem méně byla rozšířena **družstva pro zpeněžení dobytka**, zřizovaná rovněž na okresní bázi. Výkup dobytka prováděli u rolníků družstevní nakupovači. Kromě družstev existovalo v ČSR pět zemědělských společností pro zpeněžení dobytka, ty však vysílaly své nakupovače na trhy. Byly to svěpomocné spolky, které vlastnily též zpracovatelské závody.

Třetí formou prodejních družstev byla **družstva pro zpeněžení vajec a jiných drobných zemědělských výrobků**, která vykupovala a dále prodávala vejce, máslo, tvaroh a drůbež. Tato družstva měla své sběrný při kempeličkách, mlékárnách a skladištních družstvech a ústřední sběrnou při ÚJHD v Praze-Holešovicích (H ů l k a 1931) .

Všechny uvedené formy družstev pro prodej zemědělských výrobků odstranily mezičlánek příslušných obchodníků a zvýhodnily rolníky i spotřebitele.

Některé zemědělské výrobky zpracovávali rolníci sami prostřednictvím zpracovatelských družstev. Z nich nejvýznamnější byla družstva mlékárenská a družstevní lihovary.

Družstva mlékárenská měla za účel společné zpracování mléka a mléčných výrobků a jejich společný prodej. První česká mlékárna byla založena v Dolní Rovni již v letech osmdesátých, ale záhy zanikla (O b r t e l 1926). Domovem prvních mlékárenských družstev byly východní Čechy - zejména Litomyšlsko, Vysokomýtsko a Žambercko, na Moravě vznikla první družstevní mlékárna v Paloníně na severní Hané a již za prvních sedm let jich bylo 78, před první světovou válkou 120. V roce 1902 byla v Kroměříži zřízena odborná mlékařská škola.

Družstevní mlékárny byly tří velikostních typů:

1. družstevní velkomlékárna - pro několik okresů,
2. družstevní střední mlékárna - pro jeden okres,
3. družstevní malý podnik - pro několik přilehlých obcí.

Pražanům byla velmi dobře známa Trojská družstevní mlékárna založená v roce 1913, která se v letech 1925-26 přestěhovala do Prahy-Holešovic. Trojská mlékárna se stala největší českou rolnickou mlékárnou, která vlastnila v Praze přes 50 prodejen. Mlékárenská družstva měla své centrály v Praze a v Brně.

Další významnou skupinou byla **družstva pro zpracování brambor:**

- družstevní lihovary,
- družstevní škrobárny a sušárny brambor.

Družstva odebírala brambory v množství podle počtu upsaných podílů, počet podílů byl dán výměrou a jejich výše stanovena podle pořizovacích nákladů družstva. Při dodání brambor se vyplácelo 70 % ceny, po skončení kampaně doplatek.

Kromě uvedených dvou základních typů zpracovatelských družstev existovala ještě celá řada méně významných typů: např. družstva mlýnská, pecnářská, pro sušení čekanky, ovocnářská, lnářská, tkalcovská aj.

Zde se chci ještě zmínit o **rolnických cukrovarech**, které však nebyly zřizovány na bázi družstevní, ale jako *akciové společnosti*. Svépomocným účelům zemědělství sloužily jednak tím, že se akcionáři zúčastňovali též dodávkou surovin (na akcii museli dodat určité množství cukrovky), jednak tím, že činnost těchto podniků byla provozována z hlediska společných hospodářských zájmů zemědělství.

Velký význam pro šíření mechanizace zemědělství a technického pokroku na venkově měla družstva strojní a elektrárenská.

Účelem **strojních družstev** bylo zakoupení zemědělských strojů secích, mláticích s elektrickým, benzínovým nebo parním motorem a traktorů a jejich půjčování členům za poplatek. Závodní podíly po 100 Kč byly stanoveny podle výměry orné půdy a muselo jich být tolik, aby mohl být stroj zaplacen. Poplatky hradily výdaje za údržbu stroje a za pohonné hmoty. Způsob a pořad používání stroje stanovily jednací řády.

Strojní družstva byla zakládána již od roku 1990, k roku 1931 jich bylo evidováno 188. Avšak tento počet zdaleka není konečný. Ne všechna strojní družstva byla evidována u družstevních centrál. Při monografickém výzkumu obcí zjišťujeme (H o n c o v á 1976), že někdy bylo v obcích i několik strojních družstev, např. pro různé sociální skupiny, někdy si i skupina přátel z řad rolníků zakoupila společně mlátičku či traktor. Rozšíření strojních družstev napomohly pozemkové reformy. Při první pozemkové reformě vzniklo množství drobných zemědělských závodů, pro jejichž majitele byla tato forma zvlášť výhodná a nutná.

V první fázi druhé pozemkové reformy odešel značný počet zemědělských pracovních sil do pohraničí a zčásti je nahrazovaly družstevně nakoupené stroje.

Družstva elektrárenská se dělila na dva podtypy:

1. pro výrobu elektrické energie,
2. pro rozvod elektrické energie (tato družstva měla velký význam pro elektrifikaci venkova, někdy byly při nich organizovány též strojírní odbory).

DRUŽSTEVNÍ SVAZY

V českých zemích vznikaly družstevní svazy od devadesátých let a jejich organizace vycházela z tehdejší zemské organizační struktury a z národních struktur. Tak vzniklo v letech 1893-1901 v českých zemích 8 družstevních svazů, z toho 3 v Čechách (2 české, 1 německý), 3 na Moravě (2 české, 1 německý) a 2 ve Slezsku (1 český, 1 německý).

Zbylé 4 svazy, 1 polský ve Slezsku (1921), 2 na Slovensku (1919 a 1924 se sídlem v Bratislavě) a 1 na Podkarpatské Rusi se sídlem v Užhorodě (1925).

Nejstarší z našich družstevních svazů založili moravští Němci již v roce 1893 se zajímavým názvem Zentralverband der deutschen Genossenschaften Mährens, Schlesiens und der Slowakei in Brünn, který tedy soustřeďoval moravské, slezské, ba i slovenské Němce.

Nejvýznamnějším družstevním svazem byla Ústřední jednota hospodářských družstev v Praze, která čítala v roce 1925 2681 přičleněných zemědělských družstev, z toho 1682 úvěrních družstev (K l i n d e r a 1926).

Družstevní svazy vykonávaly přičleněná zemědělská družstva tyto činnosti:

1. Činnost organizační a zastupitelská (pomáhaly při zakládání místních družstev, aby se ustavila družstva schopná prosperity) i poradenská.
2. Činnost revizní.
3. Činnost peněžní - přijímaly přebytky a poskytovaly úvěry družstvům.
4. Činnost obchodní - obstarávaly pro družstva společný nákup hospodářských potřeb a společný prodej zemědělských výrobků. Potřeby se objednávaly u spolehlivých firem pro celou družstevní obec ve velkém. Soustředěním nákupu a odbytu zboží získala družstva náležitý vliv na trhu. Od roku 1924 byla pro tuto činnost ustavena při družstevních svazech samostatná obchodní ústředí: u ÚJHD neslo název Kooperativa.

Centralizační proces v zemědělském družstevnictví dovršilo v roce 1921 zřízení centrály všech družstevních svazů s celostátní působností pod názvem Centrokooperativ. Centrokooperativ se staral o rozkvět družstevního podnikání ve všech jeho složkách po celém státě, hájil a zastupoval svazy vůči zákonodárství a státní správě, vytvořil jednotné správní formy všech družstevních kategorií, poskytoval odborné porady, konal revize družstevních svazů, sesta-

voval společné statistiky, vydával odborný družstevní časopis, pořádal všeobecné sjezdy a výstavy, navazoval mezinárodní styky, přístupoval za člena mezinárodních svazů, zaváděl družstevní vyučování do školství. Jeho úkolem bylo zprostředkovat mezi družstevními svazy činnost úvěrovou, podporovat a organizovat společnou činnost nákupní, prodejní a výrobní a být smířícím orgánem mezi příčleněnými sdruženími (K l i n d e r a 1926).

Takto organizovaný Centrokooperativ představoval již ekonomickou i politickou sílu ve státě.

Koncem sledovaného období těsně před okupací došlo v českém zemědělském družstevnictví po ztrátě německého pohraničí k organizačnímu zjednodušení sítě družstevních svazů, a to tak, že ÚJHD převzala činnost ústředních svazů v Čechách a pro zemědělská družstva moravská a slezská se stal ústředním družstvem Brnosvaz. Podobně byla sloučena i svazová obchodní ústředí v Kooperativě v Čechách a v Moragru na Moravě a ve Slezsku.

Centrokooperativ zůstal i nadále vrcholným orgánem zemědělského družstevnictví (Š p i r k 1959).

ZEMĚDĚLSKÁ VÝROBNÍ DRUŽSTVA

Zvláštní postavení v rámci českého zemědělského družstevnictví měla česká zemědělská výrobní družstva, která vznikla převážně v souvislosti s první pozemkovou reformou. Zemědělským výrobním družstvům byly z pozemkové reformy přidělovány některé dvory nejprve do nájmu, později do vlastnictví. Za první republiky se zemědělská výrobní družstva dělila na zaměstnanecká a na domkářská (T a u b e r 1948, H o n c o v á 1979 a 1992).

Oba typy se od sebe lišily složením členské základny a charakterem hospodaření. Družstva zaměstnanecká hospodařila na přiděleném zbytkovém statku výhradně kolektivně a jejich členové byli bývalí zaměstnanci velkostatku, převážně zemědělstí dělníci.

Domkářská družstva rovněž získávala zbytkové statky z pozemkové reformy, v menší míře si půdu zakupovala nebo najímala od soukromých vlastníků. Avšak neobhospodařovala získanou půdu kolektivně, nýbrž pronajímala jednotlivé přidělené pozemky svým členům-domkářům, kteří na ní hospodařili kolektivně, případně ji využili jako stavební parcely. Přídělovou cenu pak prostřednictvím družstva postupně spláceli. Domkářská družstva vykonávala pro své členy též funkci nákupního a strojního družstva. Po splacení přídělových cen se domkářská družstva buď rozešla, nebo fungovala dále jako strojní družstva.

Domkářská ZVD a většina zaměstnaneckých ZVD náležela do zájmové sféry sociálně demokratické. Proto nebyla napojena na žádný z uvedených

družstevních svazů, nýbrž na sociálně demokraticky orientovaný Ústřední svaz československých družstev, který zahrnoval i družstva dělnická, konzumní a stavební.

Obdobně náležela národně socialistická zaměstnanecká ZVD do Unie československých družstev.

DRUŽSTEVNÍ VZDĚLÁVÁNÍ

Zemědělská družstva i družstevní svazy potřebovaly odborně školený aparát i družstevně vzdělané členy-rolníky. Proto se také úsilí o družstevní vzdělávání ubíralo dvojím směrem (H o n c o v á 1970):

1. Snahy o zavedení vyučování zemědělského družstevnictví na všech typech zemědělských škol včetně vysokých byly realizovány v letech 1920-1924.
2. Odborné školení družstevních úředníků a funkcionářů bylo uskutečněno ve Vyšší zemědělské škole družstevní založené v roce 1919 i v družstevních kursech.

Vyšší zemědělská škola družstevní byla jednoroční. Byli do ní přijímáni maturanti ze všech typů středních škol. Škola sídlila v Praze - nejprve v budově ÚHJD (do roku 1926), poté v nově postaveném Domě zemědělské osvěty na Vinohradech, Slezská 7, jehož byla knihovním vlastníkem.

Za třicet let svého působení vychovala Vyšší zemědělská škola družstevní 1 500 absolventů - odborně vzdělaných družstevních funkcionářů a úředníků, kteří měli velký význam pro rozvoj družstevního hnutí. Učebnice pro tuto školu psané nejlepšími družstevními odborníky doznaly velkého rozšíření mezi zemědělskou veřejností. Škola měla nejen celostátní, ale i mezinárodní charakter, navštěvovali ji v poměrně hojném počtu též posluchači z cizích zemí, zejména slovanských, kteří potom přednášeli získané poznatky do svých zemí: škola se stávala mezinárodním centrem družstevního vzdělávání.

ZÁVĚR

Na závěr bych chtěla zdůraznit všestrannost a propojenost místních zemědělských družstev, která pokrývala sféru úvěru, odbytu, zpracování zemědělských výrobků a služeb. Vertikální napojení na družstevní svazy skýtalo možnosti ovlivňovat trh i ceny. Naše zemědělské družstevnictví bylo svým charakterem, rozsahem i významem na špičkové evropské úrovni.

L i t e r a t u r a

GALLA, K.: Dolní Roveň. Praha 1937.

GALLA, K.: Sáňy. Praha 1937, 150 s.

HONCOVÁ, J.: Metoda a výsledky historických monografií vesnice. Zemědělské muzeum Praha. Prameny a Studie, 16, 1976, s. 3-80.

HONCOVÁ, J.: Vývoj zemědělského družstevního školství a vyučování družstevnictví v českých zemích do roku 1949. Zemědělské muzeum Praha, Prameny a Studie, 16, 1976, s. 117-141.

HONCOVÁ, J.: Zemědělské výrobní družstevnictví v předmnichovském Československu. Acta Univ. Carol., Philos.et Hist., 3, 1979, s. 129-162.

HONCOVÁ, J.: K problematice zemědělských výrobních domkářských družstev. Sociol. Venk. a Zeměd., 28, 1992, č. 1, s. 67-76.

HŮLKA, A.: Úvod do družstevnictví. Praha 1923, 180 s.

HŮLKA, A.: Zemědělské družstevnictví. Praha 1931, 176 s.

KLINDERA, F.: Zemědělské družstevnictví v republice Československé. M.A.B. Bulletin du Bureau International agraire, 1926, č. 2, s. 8-20.

OBRTTEL, F.: Zemědělské družstevnictví v Československu. Praha 1928, 691 s.

ŠPIRK, L.: Zemědělské družstevnictví v kapitalistické a lidově demokratické ČSR. Praha 1959.

TAUBER, J.: Zemědělská výrobní družstva. Praha 1948, 191 s.

Došlo 20.5.1992

J. HONCOVÁ (Praha): The origin and development of Czech agricultural cooperatives by 1938

The authoress presents a synthesis of the development of Czech agricultural cooperatives; their system was one of the most advanced in Europe in the first-republic era.

The system of Czech agricultural cooperatives originated as a self-help movement of peasants in the second half of the 19th century to protect and promote peasants' interests at the time of market development and to support agricultural progress, particularly mechanization.

The activities of basic types of local agricultural cooperatives or agricultural unions cooperatives are described and their interconnections are emphasized. Among local agricultural cooperatives the key role was played by credit cooperatives, so called Kampelík's (Reiffeisen's) cooperatives, called after MUDr Cyril Kampelík, prominent pioneer in the sphere of cooperatives, who wrote about them already in 1861, that means before Reiffeisen. Kampelík's cooperatives were being founded in Bohemia since 1890 and they granted operating credits to peasants on favourable terms. These credit cooperatives acted within a small range, that means either in a village or in several adjacent villages. Their development was remarkable, in 1921 there were hardly any villages out of the range of their activity. The credit cooperatives also granted cheap credits for the foundation of their local agricultural cooperatives.

Storage cooperatives were also founded since the nineties, but they acted in a district range. They were engaged in the purchase of agricultural equipment and in the sales of products from the sphere of crop production. Storage cooperatives were equipped with large storehouses with modern grain cleaning machines and scales. Cooperatives dealing in market realization of products of animal origin also belonged to this type of cooperatives. All forms of cooperatives engaged in sales of agricultural products removed the mediatory role of traders and benefited both farmers and consumers.

The farmers themselves processed some agricultural products in manufactural cooperatives. There were numerous types of manufactural cooperatives at that time, and particularly dairy and distillery cooperatives are described in this section. Machinery cooperatives, which originated as soon as in 1900 were of great importance for the development of agriculture mechanization; power-plant cooperatives which often included machinery division also played an important role.

The authoress also mentions relationships between local agricultural cooperatives and agricultural unions (agricultural cooperatives unions). Agricultural unions were founded in the Czech Lands since the nineties. They were also established in Slovakia and Sub-Carpathian Ukraine after the Czechoslovak Republic had originated. This process of centralization culminated in 1921 when the Agricultural Cooperatives Unions Headquarters (the *Centralkooperativa*), was founded, which developed its activities in the whole territory of Czechoslovakia and which consisted of 12 agricultural unions: nine unions operated in the Czech Lands (three of them were German and one union was Polish).

Agricultural production cooperatives (APC) played a special role which was related to the first land reform. APCs, which could be divided into cottagers' or employees' ones according to their membership structure, were allotted land estates into their possession and they paid off the allotment prices. Employees' ACPs applied collective methods of farming, cottagers' ACPs allotted the land to their members into partial leasing, the members became individual farmers and paid off their land gradually.

The organization of cooperative education should also be mentioned; cooperative education was part of the curriculum of agricultural schools of all types, and it was very important that the one-year Higher Agricultural School for secondary-school graduates was founded.

agricultural cooperatives; credit, storage, manufactural, machinery, power plant cooperatives; agricultural cooperatives unions; agricultural production cooperatives; cooperative education

Adresa autorky:

Dr. ing. Jaroslava Honcová, CSc., Dykova 23, 101 00 Praha 10

**VÝHODNÝ LEASING
STROJŮ A ZAŘÍZENÍ
NEJEN PRO ZAČNAJÍCÍ
PODNIKATELE**

ADEKO a. s. Vám nabízí

- ☐ kapitálovou účast v jiných podnikatelských subjektech
- ☐ společné podnikání
- ☐ poradenskou, konzultační a zprostředkovatelskou činnost v oboru ekologie
- ☐ investorskou a investiční činnost
- ☐ řešení odbytových potíží výrobcům a obchodním organizacím formou leasingového financování

ADEKO a. s.

Slezská 7

120 56 Praha 2

tel.: 258 342 ♦ fax.: 207 229